

Osmanlı-Safevî-Kaçar Sınır Sorunları Çerçevesinde Hakkâri'de Kale ve Madenler *Fortresses and Mines in Hakkâri within the Framework of Ottoman-Safavid-Qajar Border Issues*

Özcan OĞUR

Dr. Öğr. Üyesi Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hakkari, Türkiye
Assistant Professor, Hakkari University, Faculty of Theology, Hakkari, Turkey
ORCID iD: 0000-0003-3022-8076

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Oğur, Ö. (2026). Fortresses and Mines in Hakkâri within the Framework of Ottoman-Safavid-Qajar Border Issues. Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, 71, 336-355.

Oğur, Ö. (2026). Osmanlı-Safevî-Kaçar Sınır Sorunları Çerçevesinde Hakkâri'de Kale ve Madenler. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 71, 336-355.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: April 17, 2025/17 Nisan 2025

Accepted/Kabul Tarihi: March 3, 2026/3 Mart 2026

Published/Yayın Tarihi: March 25, 2026/ 25 Mart 2026

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 71

Pages/Sayfa: 336-355

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Özcan OĞUR).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Hakkâri bölgesinde uyguladığı idari düzenlemeler, sınır güvenliği ve maden işletmeciliği politikalarını Kanuni Sultan Süleyman döneminden (1520-1566) başlayarak Tanzimat reformları dönemindeki merkeziyetçi yönetim anlayışı çerçevesinde ele almaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Hakkâri sancağında zırnık, kükürt ve kurşun gibi madenleri işleterek bölgenin yönetimini ve madenlerin verimli kullanımını sağlamaya yönelik adımlar atmıştır. Hakkâri Mirliği'nin Osmanlı egemenliğine geçiş sürecinden (1516-1548) Tanzimat dönemine (1839-1876) kadar olan süreçte, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bölgedeki merkeziyetçi reformları ve Hakkâri'nin Osmanlı-İran sınırındaki stratejik önemi kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada, Osmanlı-Safevi ve Kaçar rekabetinde Hakkâri'nin stratejik rolü ile bölgedeki zengin maden yataklarının ve özellikle zırnık madeninin Osmanlı sanayisi için taşıdığı değer vurgulanmaktadır. Çalışmada temel kaynak olarak Osmanlı Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgeler ve dönemi doğrudan ilgilendiren akademik yayınlar kullanılmıştır. Bu belgeler ışığında, Hakkâri bölgesinde çıkarılan madenlerin miktarı, ekonomik değeri, taşınması ve Osmanlı sanayisindeki kullanımı hakkında veriler analiz edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi politikalarının Hakkâri bölgesinde nasıl uygulandığı ve bu uygulamaların yerel idare üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hakkâri Mirliği, Kükürt ve Kurşun madenleri, Merkeziyetçi yönetim, Osmanlı madenciliği, Tanzimat reformları.

Abstract

This study examines the administrative arrangements, border security, and mining policies implemented by the Ottoman Empire in the Hakkâri region, from the reign of Suleiman the Magnificent (1520–1566) to the era of the Tanzimat reforms within the framework of a centralizing governance approach. During this period, the Ottoman state undertook measures to manage the Hakkâri Sanjak effectively and to utilize its mineral resources efficiently, operating mines such as zırnık, sulfur, and lead. The study provides a comprehensive analysis of the transition of the Hakkâri Emirate into Ottoman sovereignty (1516–1548) through the Tanzimat period (1839–1876), focusing on the centralizing reforms in the region from the 16th to the 19th centuries and Hakkâri's strategic significance on the Ottoman-Iranian border. The research emphasizes Hakkâri's strategic role in the Ottoman-Safavid and Qajar rivalry, as well as the value of the region's rich mineral deposits—particularly zırnık—for the Ottoman industry. The study primarily relies on documents from the Ottoman Prime Ministry Archives and academic publications directly related to the period. Based on these sources, data on the quantity, economic value, transportation, and utilization of minerals extracted in the Hakkâri region within the Ottoman industry have been analyzed. Additionally, the study examines how the Ottoman centralization policies were implemented in Hakkâri and their effects on local administration.

Keywords

Hakkâri Emirate, Sulfur and Lead Mines, Centralized Administration, Ottoman Mining, Tanzimat Reforms.

Giriş

Osmanlı öncesi dönemde Hakkâri Mirliği, Akkoyunlu Devleti'nin (1378-1501) ve ardından Safevîlerin (1501-1736) hâkimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. 1517'de Osmanlıların Safevilere karşı kazandığı Çaldıran zaferiyle bölge Osmanlı topraklarına katılmış, ancak kesin hâkimiyet 1530-1548 yılları arasında gerçekleştirilen seferlerle sağlanmıştır¹ (Mustafa Nuri Paşa, 1979, c. 1, ss. 83-84). Bu dönemde bölge yönetimi, yerel bey ve mirlere bırakılmış, Hakkâri mirlerine verilen "Hâkimlik" ve "Hükümet" statüsü ise 1632-1741 yılları arasında geçerli olmuştur² (Kunt, 1978, s. 182, 194). 1540-1630 ve 1740-1848 yılları arasında mirlik sancak statüsünde olduğundan bu statülerin geçerli olmadığı anlaşılmaktadır (Kılıç, 2001, s. 192, 207).

Bölgenin stratejik önemi, Hakkâri kaleleri üzerinden de anlaşılmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri, Hakkâri ve Hoşab kalelerinin Van Kalesi savunma hatlarının bir parçası olduğunu ve sınır güvenliği açısından kritik bir rol üstlendiğini göstermektedir (BOA, HAT.00801/37091.1). Kaleler, sadece askeri anlamda değil, aynı zamanda Osmanlı idaresinin bölgede otoritesini tesis etmesi açısından da belirleyici olmuştur. Bu stratejik yapıların kontrolü, Osmanlı idari düzeniyle paralel yürütülmüş; sekiz Kürd beyine kendi bölgelerinin sancak beyi olarak yetki verilmiş, daha küçük beylikler ise zeamet statüsünde yönetilmiştir. Baba-oğul geçişli haklar ocaklık ve yurtluk olarak adlandırılmış, böylece hem yerel beylerin hem de merkezi idarenin çıkarları dengelenmeye çalışılmıştır (İnalçık & Renda, 2009, s. 104).

1848 sonrası, Hakkâri'de kurulan mutasarrıflık, Osmanlı merkezileşme politikalarının uygulanmasını sağlamış ve bölgedeki idari ve ekonomik kontrolü güçlendirmiştir. Hakkâri'nin bilinen ilk mutasarrıfı olan Nurullah Bey, aynı zamanda eski Hakkâri Miri olarak atandığında, maden işletimi ve nüfus tahriri gibi görevleri yürütmüştür (BOA, İ.MVL.114/2744.1.1.). Bölgedeki zırnık, kurşun, kükürt ve tebeşir madenleri, hem yerel hem de merkezi ekonomi için stratejik öneme sahipti. Özellikle kükürt, barut üretiminde kullanılan temel hammaddelerden biri olarak, Hakkâri'den İstanbul'a sevk edilmiş ve kalitesiyle İran'dan ithal edilene üstün bulunmuştur (Kaygusuz, 2019, s. 72). Kurşun ise genellikle gümüş üretimi yapılan maden ocaklarından yan ürün olarak elde edilmiştir; miktarının az olmasına rağmen ekonomik ve stratejik değer taşımıştır (Tızlak, 1996, s. xxx; BOA, İ.MVL.114/2744.1.1.).

Bölgedeki yönetim ve maden işletimi faaliyetleri, Tanzimat reformları çerçevesinde merkeziyetçi politikaların uygulanmasını yansıtmaktadır. Hakkâri sancağına gönderilen fermanlarda, nüfus tahriri ve cizye toplama konusunda kesin emirler verilmiş, bu sayede vergi mükellefleri tespit edilmiş, askerî yükümlülükler belirlenmiş ve bölgenin demografik yapısı merkezi yönetim tarafından doğrudan takip edilmiştir (BOA, İ.MVL.114/2744.1.1.). Ayrıca yerel yöneticiler, Kürt aşiretleri ve eşkiya gruplarını yatıştırarak, adalet ve düzenin sağlanmasında aktif rol oynamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Hakkâri'de yürüttüğü bu düzenlemeler, hem bölgedeki merkezi kontrolü güçlendirmiş hem de madenlerin verimli bir şekilde işletilmesini sağlamıştır. Bölgedeki madencilik faaliyetleri, Osmanlı sanayisi için kritik öneme sahip olup, zırnık, kükürt ve kurşun gibi kaynakların çeşitliliği Hakkâri'nin ekonomik önemini göstermektedir. Van Gölü'nde vapur işletmeciliği gibi ulaşım ve lojistik faaliyetler de bu ekonomik hareketliliği desteklemiştir (Karaca, 1993, s. 149; Tızlak, 2000, s. 468).

Bu çalışma, Hakkâri'nin Osmanlı idari yapısındaki dönüşümünü ve maden işletmeciliğinin merkeziyetçi politikalarla ilişkisini ortaya koyarak, bölgenin ekonomik ve stratejik önemini ayrıntılı biçimde değerlendirmektedir. Araştırmada arşiv belgeleri, Tanzimat dönemi fermanları ve Osmanlı madencilik kayıtları yöntemsel olarak temel veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Çalışmanın özgün katkısı, Hakkâri'nin Osmanlı merkeziyetçi politikaları çerçevesinde maden işletimi ve idari yapılanma bağlamında detaylı bir şekilde incelenmesidir.

1. Bölge Üzerindeki Osmanlı-Safevi ve Kaçar Rekabeti

I. Selim döneminde (1512-1520) başlayan Osmanlı-Safevi ilişkileri, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ve sonrasındaki dönemlerde, siyasi ve askeri rekabetin yanı sıra ekonomik yaptırımların etkisiyle daha da karmaşık bir hâl almış; her iki taraf da birbirini zayıflatmak amacıyla siyasi, askeri ve ticari yaptırımlara başvurmuştur. (Azimli, 2010, s. 110; Dede, 2019, s. 93-108). Tarihsel süreçte gelişen bu ilişkiler genellikle dönemsel savaşlar ve diplomatik gerilimlerle şekillenmiştir. Osmanlılar, bölgedeki

¹ Osmanlı Devleti, askerî seferle ele geçirdiği bir yere kendi şehir yönetim anlayışını da uygulardı. Aşıkpaşazâde, Osmanlı tarihinde, Karacahisar'ın fethedilmesi ve akabinde bir Osmanlı şehri hüviyetini kazanmasını şu şekilde anlatmaktadır: "Kadı konuldu ve sü başı konuldu ve bazar dürdü ve hutbe okundu ve kanun ister oldılar" (Aşıkpaşazâde, 1949, s. 104). Ancak bunları Hakkâri bölgesinde uygulamak XIX. yüzyılın ortalarında mümkün olabilmıştır.

² Osmanlı idari sisteminde yer alan Hükümet sancaklarında tahrir yapılmaz, tımar ve ze'amet bulunmazdı. Hükümet Sancağında bulunan gelirin tamamı hâkimlere aitti (Kılıç, 1999, s. 122). Bu bölgeler Van Eyaletine bağlıydı (Kılıç, 2001, s. 192, 207). Bu dönemin idari yapısını daha iyi anlamak için bkz. Kunt (1978, s. 182, 194); İnalçık & Renda (2009, s. 104).

stratejik dengeyi korumak amacıyla Safevîlere maden ve savaş aletleri yapımında kullanılan malzemelerin satışını engellemeye çalışmıştır. Bu adımla, güçlenen İran'a hayati öneme sahip kaynakların gitmesini durdurarak kendi güvenliklerini sağlamayı hedeflediği anlaşılmaktadır (Yüce, 2007, s. 87-88).

Bu duruma karşılık, Safevîlerin de Osmanlı'ya yönelik ekonomik yaptırımlar uyguladığı, özellikle ipek ihracatını durdurarak Osmanlı ekonomisine zarar verdiği ve Bursa gibi ipek üretimi ve ticaretiyle tanınan şehirlerde iflaslara yol açtığı bilinmektedir (İnalçık & Quataert, 1997, s. 282). Safevîlerin bu ekonomik baskısına karşı Osmanlı Devleti, maden ihracının önlenmesi amacıyla yerel mütteliklerle birlikte Bağdat, Erzurum ve Bitlis beylerbeyilerine tedbir alınması yönünde talimat vermiştir. Bu stratejinin hayata geçirilmesinde yerel yöneticilerle yakın iş birliği yapılmış; özellikle Hakkâri Beyi Zeynel Bey'in Osmanlı Devleti adına Safevî içlerine gönderdiği casuslar aracılığıyla istihbarat faaliyetleri yürüttüğü anlaşılmaktadır³. Osmanlı Devleti, bölgedeki stratejik dengeyi kendi lehine tutabilmek için Hakkâri beyleri arasındaki iç ihtilaflardan da faydalanmış ve kendisine yakın olan beyleri desteklemiştir. Nitekim beylik tahtı için mücadele eden ve İran ile ilişkileri güçlü olan Seyyid Muhammed'in yerine, Osmanlı yanlısı olan Zeynel Bey dönemin veziriazamı Rüstem Paşa tarafından himaye edilmiş ve daha sonra beylik tahtına geçirilmiştir (Şeref Han, 1971, s. 115). Buna karşılık Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyduğu zırnık ve diğer madenlerin tedarikini Zeynel Bey vasıtasıyla Hakkâri bölgesinden sağlamıştır. Yukarıda değinildiği üzere, bu madenler kimi zaman İstanbul'a gönderilmiş, kimi zaman da Basra veya Van kalelerinde top üretiminde kullanılmıştır.

Erzurum, Van ve Bağdat gibi sınır beylerbeylikleri, Osmanlı'nın Safevîler ile olan ticari ve askeri ilişkilerini düzenlemede kritik merkezler olarak öne çıkmaktadır (Emecen, 2020, s. 218). Bu bölgelerde yer alan Hakkâri kaleleri—Çölemerik, Başkale (Elbak), Çehrik, Derik, Lorikan, Erci, Pizan ve Hoşab başta olmak üzere—hem Osmanlı-Safevî hem de Osmanlı-Kaçar rekabetinde stratejik bir öneme sahipti. 1820'lerde Osmanlı-Kaçar ve Rusya arasında cereyan eden muharebelerde de bu kaleler zaman zaman el değiştirmiş, bölgenin stratejik geçiş noktaları ve sınır güvenliği açısından belirleyici rol oynamıştır. Söz konusu dönemdeki arşiv belgelerine yansıyan bilgilerden Kaçarların hakkı olmadığı halde bir süreliğine Van-Hoşab ve Hakkâri kaleleri ile birlikte bölgenin önemli maden kaynaklarından zırnık madenine de el koyduğu anlaşılmaktadır. Hatta zırnık madeninin nadir bulunmasından dolayı Kaçar Hanedanı'nın madenin bulunduğu Hakkâri topraklarını ve kalelerini muahedeye aykırı olarak ele geçirdiği, Osmanlı arşiv belgelerinde yer almaktadır (BOA, HAT.00810/37204.G.2; HAT.00810/37204.1).

Osmanlı Devleti, bu durumun daha önce yapılan anlaşmalara aykırı olduğunu belirtmiş, ancak Kaçar tarafının süreci ağırdan aldığı gözlemlenmiştir. Bunun üzerine Erzurum ve Van paşalarının çabaları sonucunda, Kaçarlar tarafından bölge kaleleri ve zırnık madeninin anlaşma çerçevesinde teslimi için Şehzade Abbas Mirza ile birlikte Zeynelabidin adlı bir memur gönderilmiştir (BOA, HAT, 801/37091.1). Kalelerin teslimi karşılığında Şehzade Abbas Mirza'ya iki yüz bin kuruş ve beş yüz batman bakır hediye edilmiştir. Ayrıca Van Serdarı'nın gösterdiği çaba nedeniyle kendisine on beş bin kuruş, Kaçar memuruna ise beş bin kuruş hizmet bedeli Osmanlı seraskeri tarafından ödenmiştir (BOA, HAT 810/37204.G.2; BOA, HAT 810/37204.G.3).

Şehzade Abbas Mirza ile yapılan görüşmenin ardından, Osmanlı Devleti'nin Hakkâri'de çıkarılan zırnık madeni üzerinde hâkimiyet sağladığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, madenin İstanbul'a olan uzaklığı, kalifiye madenci bulmadaki zorluklar ve işlerin yürütülmesinde yerel kişilere bağımlılık, süreci güçleştirmiştir. Ayrıca Hakkâri Beyi Nurullah Bey, maden üzerindeki tarihî haklarını savunarak, '...ma'dan-ı mezkûr selâtîn-i mâziye-i Âl-i Osman maalî unvân cennet-mekân firdevs-aşiyân efendilerimiz hazerâtı zamanlarında mîr-i merkûmun âbâ ve ecdâdına tevcihle terk ve ihsân buyrulagelmış...' ifadesiyle söz konusu imtiyazların geçmiş Osmanlı hükümdarlarının tevcih ve ihsanlarına dayandığını belirtmiştir (BOA, HAT 794/36840-C, 26 Mayıs 1832; akt. Gencer, 2010, s. 413). Hakkâri beylerinin maden üzerindeki iddialarına son verilmesi ve kalelerle birlikte madenlerin tamamen Osmanlı Devleti egemenliğine geçişi, ancak 1848'de Tanzimat reformlarının bölgede mutlak şekilde uygulanmasıyla mümkün olabilmıştır (Çadırcı, 1991, s. 194-196).

2. Osmanlı-Safevi ve Kaçar Rekabetinin Odak Noktasında Yer Alan Hakkâri Kaleleri

Hakkâri bölgesi, Osmanlı, Safevî ve Kaçarlar arasındaki uzun süreli sınır mücadelesinin odak noktalarından biri olmuştur. Bölgenin doğu sınırında yer alması, stratejik geçitler, dağ yolları ve ticaret güzergâhları üzerinde kontrol sağlama imkânı vermiştir. Bu nedenle kaleler, sadece savunma yapıları olarak değil, Osmanlı'nın merkezi otoritesini bölgeye taşımada, yerel beylerin özerklik çabalarını denetlemede ve ekonomik kaynakları yönetmede kritik işlevler görmüştür.

³ Zeynel Beğ'e hüküm ki: Yukarı Cânib'e mahfî ahvâl için irsâl olunan kimseleri Südde-i Sa'âdet'e göndermişsin; gelip her birinin takriri ne ise ma'lûm-ı şerîfim olmuştur. Buyurdum ki: Vusûl bulduğunda, min-ba'd dahi ahvâl ve etvârın tettebbu'u tecessüs ile hâlfî olmayıp, vâkıf olduğun ahabâr ve âsârı i'lâmda hâlfî olmayasın Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1998). *Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: V, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569)*. Ankara.

Nitekim III. Murad'ın 1594 tarihinde Cizre hâkimine gönderdiği hüküm, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran sınırındaki savunma politikalarını ve Kürt emirlikleriyle olan ilişkilerini anlamak açısından dikkat çekicidir. Bu hükümde, yalnızca Cizre hâkimine değil; Hakkâri Beyi Zeynel Bey'in oğlu Zekeriya, Hoşab hâkimi İzzeddin Şir, Şahkulu-İlâloğulları, Mira Bey, İmadiye hâkimi Seyyid-Han, Deyr hâkimi Seyfeddin Bey gibi birçok Kürt emirine de hitap edilmektedir. Belge, sınırdaki düşman hareketlerine karşı tam bir teyakkuz içinde olunmasını emretmekte, kabile ve aşiretlerin derhal silahlanıp uygun bir yerde toplanmasını şart koşmaktadır (Sevgen, 1982, s. 58). Bu emir, Osmanlı'nın İran'la rekabetinde sınır bölgelerindeki yerel güçlere büyük sorumluluk yüklediğini ve onların askeri stratejilere entegrasyonunu zorunlu kıldığını göstermektedir.

Hakkâri'deki kaleler bu bağlamda yalnızca askeri güvenliği sağlamamış, aynı zamanda Osmanlı'nın sınır siyasetine yön veren birer stratejik merkez işlevi görmüştür. Çölemerik Kalesi, XIII. yüzyıldan itibaren Hakkâri beylerinin ikametgâhı ve bölgesel yönetim merkezi olarak işlev görmüş, Osmanlı-Safevî mücadeleleri sırasında Osmanlı ordusunun doğu seferlerinde üs ve lojistik destek noktası olmuştur (Hasan, 2017, s. 26). Başkale (Elbak) Kalesi, 1578'de Zeynel Bey tarafından inşa edilmiş ve Osmanlı-Safevî sınır hattında güvenlik zincirinin önemli bir parçası hâline gelmiştir (Sevgen, 1982, s. 146–147). Çehrik Kalesi ise 1603–1612 Osmanlı-Safevî savaşlarında sık sık el değiştirmiş ve bölgedeki güç dengesini belirleyen bir kale olarak öne çıkmıştır (Kaplan, 2015, s. 496–497). Sınır bölgesinde yer alan Derik/Deyrik Kalesi, Osmanlı-Safevî döneminde sık sık el değiştirmiş ve sınır anlaşmazlıkları sırasında müzakerelerde tartışma konusu olmuştur (Azap, 2024, s. 167). Lorikan Kalesi, Hakkâri Miri'nin tasarrufunda bulunmuş ve bölgesel güç mücadelesinde stratejik bir merkez olarak önemini korumuştur (Hakan, 2022, s. 58). Bu kaleler, yerel beylerin hem askerî hem de siyasi otoritesini simgeleyen yapılar olarak, Osmanlı-Safevî rekabetinin sahnesi olmuş, çatışmaların ve anlaşmaların merkezinde yer almıştır.

Erci Kalesi, Nurullah Bey'in kontrolü altında bulunmuş, çevresindeki madenlerin de yönetimi sayesinde sadece askerî değil, ekonomik açıdan da stratejik bir değer kazanmıştır (Gencer, 1982, s. 428). Pizan Kalesi ise Osmanlı-Safevî müzakerelerinde sınır pazarlıklarının bir parçası olmuş, Osmanlı ordusunun doğu politikalarında ve bölgesel hakimiyetinde belirleyici bir unsur olarak kullanılmıştır (Evliya Çelebi, 2021, s. 43, 289, 293; BOA, HAT, 801/37091.1).

Hoşab Kalesi, Van-Hakkâri yolu üzerinde stratejik bir konuma sahipti ve Osmanlı-Safevî mücadelesinde doğrudan sınır güvenliği için kullanılmıştır. 1643'te Mahmudi Süleyman Bey tarafından inşa edilen kale, Osmanlı arşivlerinde "Liva-i Hoşab" olarak kaydedilmiştir (Kılıç, 2006, s. 299; BOA, HAT, 810/37204.G.2). Osmanlı-Safevî çatışmaları boyunca kalenin kontrolü, hem Osmanlı'nın doğudaki seferleri hem de bölgedeki yerel otorite açısından hayati önemde olmuştur. Hoşab, sadece askerî bir üs değil, aynı zamanda Osmanlı-Safevî rekabetinde bölgesel hâkimiyetin sembolü olmuştur (Gencer, 2012, s. 79).

Molla Hasan Kalesi de Osmanlı-Safevî sınır hattında önemli bir savunma noktası olarak öne çıkmış, el değiştirmelerle bölgedeki dengeyi belirleyen bir unsur olmuştur (BOA, HAT, 801/37091.1). Satmanış Kalesi ise dönem boyunca Osmanlı kuvvetleri tarafından stratejik bir nokta olarak kullanılmış ve Osmanlı-Safevî mücadelesinde bölgesel güvenliğin sağlanmasında rol oynamıştır (Hakan, 2020, s. 38; Gencer, 2010, s. 204).

Kotur, Osmanlı-Safevî döneminde sınır bölgesi olarak büyük önem taşımış, Osmanlı ordusunun bölgedeki hareketlerini destekleyen ve geçitleri kontrol eden bir üs niteliği kazanmıştır. 1568–1574 tarihli maliye defterlerinde "Liva-ı Vâdi-i Benî Kotur" adıyla kaydedilmiş ve yurtluk-ocaklık statüsü uzun süre korunmuştur (Kunt, 2005, s. 144). Bu durum, Osmanlı-Safevî döneminde kalelerin sadece askerî değil, aynı zamanda idarî ve ekonomik rollerini de pekiştirdiğini göstermektedir.

Hakkâri kaleleri, Osmanlı-Safevî rekabetinde yalnızca askerî savunma noktaları değil, aynı zamanda Osmanlı'nın doğu seferlerinde lojistik üs ve geçit kontrolü sağlayan stratejik merkezler olmuştur. Yerel beyler için ise kaleler, otorite sembolü ve özerklik alanı işlevi görmüş, madenler ve vergi gelirleriyle ekonomik güç sağlamıştır. Bu bütüncül perspektif, Hakkâri kalelerinin Osmanlı-Safevî Kaçar mücadelesinde askerî, ekonomik ve diplomatik açılardan kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

3. Hakkâri'de Madencilik Faaliyetleri ve Ekonomik Önemi

Hakkâri bölgesi, Osmanlı öncesinden itibaren zengin maden yataklarıyla tanınmış ve Osmanlı döneminde de sanayi ve askeri ihtiyaçlar açısından stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bölgede çıkarılan başlıca madenler arasında zırnık (arsenik), kükürt, bakır, kurşun, çinko ile tebeşir ve kireçtaşı yer almaktadır (BOA, MVL.324.16.1; MKT.114.82.1; Tızlak, 1996, s. 712). Zırnık ve kükürt, barut üretiminde kullanıldığı için stratejik değere sahipti; İstanbul'a nakledilmekte ve bölgesel pazarlarda satılmaktaydı. Bakır ise düşük tenörlü olmasına rağmen silah, mutfak eşyası ve sikke yapımında kullanılmış; iyi kalite cevherler merkezde işlenmekteydi. Kurşun, özellikle top gülleleri ve mermi üretiminde hayati öneme sahipti. Çinko, pirinç üretiminde ve çeşitli kaplama işlerinde kullanılırken, tebeşir ve kireçtaşı inşaat ve tarımda yerel kullanım ağırlıklıydı; harç ve toprak düzenleyici

olarak sanayinin temel ihtiyaçlarını destekliyordu.

Osmanlı Devleti, bu madenleri hem ekonomik hem de stratejik açıdan değerlendirmiştir. Top dökümü için gerekli bakır, demir ve kurşun madenleri ile barut üretiminde kullanılan kükürt ve arsenik gibi hammaddeler, Osmanlı ordusunun silah ve mühimmat kapasitesini doğrudan etkilemiştir. Örneğin, 1684–1685 yıllarında Balkanlar ve Anadolu’dan Tophane-i Amire’ye gönderilen yaklaşık 850 metrik ton bakır, yüzlerce sahra ve kuşatma topunun üretimi için yeterliydi. Demir madenlerinden üretilen güller ise yıllık olarak yüz binlerce adede ulaşmakta, ağırlıkları 100 ila 800 metrik ton arasında değişmekteydi⁴ (Agoston, 2017, s. 59–60).

Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren maden sektörü bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bölgedeki ormanların tükenmesi nedeniyle odun ve kömür temini zorlaşmış, yol yetersizliği ve güvenlik sorunları üretimi aksatmıştır. Ayrıca kalifiye madenci sıkıntısı, madenlerin İstanbul’a ulaştırılmasını zorlaştırmıştır (Çadircı, 1991, s. 9). Bu durum, Osmanlı’nın barut ve silah teknolojisinde geride kalmasına ve ekonomik yapısının bozulmasına yol açmış, önemli maden yataklarının etkin kullanımını sınırlamıştır.

Hakkâri’deki madenlerin Osmanlı sanayisine sağladığı katkı, yalnızca savaş malzemeleri ile sınırlı kalmamış, ekonomik ve mali açıdan da devlet gelirleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Zengin maden yatakları, vergi ve arazi sistemleri ile düzenli olarak gelir kaynağı haline getirilmiş ve yerel beylerin kontrolü altındaki kalelerle birlikte ekonomik ve stratejik hâkimiyetin önemli bir göstergesi olmuştur (Çağatay, 1951, s. 117).

Bu bütüncül yaklaşım, Hakkâri’de madencilik hem Osmanlı sanayisi hem de bölgesel hâkimiyet açısından kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Özellikle zırnık ve kükürt gibi stratejik hammaddeler, Osmanlı’nın askeri kapasitesini doğrudan etkilerken, bakır ve kurşun gibi metallere dayalı üretim, hem savunma hem de ekonomik istikrar için vazgeçilmez olmuştur.

Tablo 1. Hakkâri’de Çıkarılan Madenler ve Osmanlı’daki Kullanım Alanları

Maden	Özellikleri / Cevheri	Osmanlı’daki Kullanım Alanı	Maddi Değeri & Satışı
Zırnık (Arsenik)	Sarı renkli sülfürlü mineral şeklinde bulunur ve kolay işlenirdi.	Barut üretiminde katkı maddesi (kükürt ve diğer bileşenlerle birlikte), boya yapımında ve bazı ilaç karışımlarında kullanılmıştır.	Stratejik bir madendi. İstanbul’a nakledilir ve bölgesel pazarlarda (İranlılar’a) satılırdı.
Bakır	Dağlık bölgelerde düşük tenörlü cevher olarak bulunur.	Sikke, mutfak eşyası, silah ve alet yapımında kullanılırdı.	Yerel kullanım yaygın olmakla birlikte, nitelikli cevherler merkeze gönderilirdi.
Kükürt	Cevherlerden gümüş, bakır, kurşun gibi madenleri ayırıştırma sürecinde kullanılırdı.	Osmanlı’da kükürdün en kritik işlevi barut yapımıydı. Bunun yanında tıbbî ve kimyasal alanlarda da kullanılmıştır.	Zırnık ile birlikte stratejik bir madendi. İstanbul’a nakledilirdi.
Kurşun (Pb)	Kurşun genellikle çinko, gümüş ve bakır madenleri ile birlikte çıkarılır. Korozyona karşı dayanıklı bir madendir.	Mühimmat (top gülleri ve mermiler), çatı kaplamaları ve çeşitli ağırlık eşyalarının yapımında kullanılmıştır.	Mühimmat ihtiyacı nedeniyle değerliydi.
Çinko (Zn)	Çinko cevheri (sfalerit) olarak bulunur, genellikle bakır yataklarının yakınında bulunurdu.	Pirinç (bakır+çinko) üretiminde; alaşım ve kaplama işlerinde kullanılırdı.	Yerel alaşım üretimi için değerli; saf çinko nakli sınırlıydı.
Tebeşir / Kireçtaşı	Yumuşak karbonatlı kayaların olduğu yerlerde bulunur.	İnşaat (harç, çimento öncülü), tarımda toprak düzenleyici, yazı-tebeşiri olarak kullanılırdı.	Düşük maddi değer; yerel kullanım ağırlıklıydı.

3.1. Hakkâri Bölgesinde Maden Çalışmaları

Hakkâri bölgesinde madencilik faaliyetleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Osmanlıların 1548 yılında bölgeye gelmesi sırasında, burada hâlihazırda işletilmekte olan maden ocaklarıyla karşılaştıkları anlaşılmaktadır (Belli, 2014, s. 28–29). Bu durum, bölgenin madencilik geleneğinin Osmanlı öncesine kadar uzandığını göstermektedir. Ayrıca, coğrafya ve şehir tarihi literatürünün önemli kaynaklarından biri olan Yakut el-Hamevî’nin *Mu’cemü’l-Büldân* adlı eserinin beşinci cildinde, Hakkâri hakkında dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Hamevî, İmâdiye ile Hakkâri arasındaki bölgenin hem demir madeni rezervleri

⁴ Fatih Sultan Mehmet döneminde, top güllerinin askeri alandaki başarılarında, özellikle İstanbul’un fethinde oynadığı kritik rol dikkat çekicidir⁴. 1570 tarihli bir mühimme kaydında, Fatih dönemine ait bir topun bozdurularak yerine 18 (23.4 kg), 16 (20.8 kg) ve 14 vukıyye (18.2 kg) ağırlığında üç yeni top yapılması, o dönemde Osmanlıların top döküm teknolojisinin ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir (Orhankazi, 2023, s. 137). Safevilere karşı kazanılan Çaldıran Zaferi’nde de Osmanlı ordusunun gelişmiş barut teknolojisi büyük bir rol oynamıştır (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1973, s. 110). Bu durumun farkında olan Osmanlı devlet adamları, madenlerin mülkiyetini devlete ait kılmak için yasal düzenlemeler getirmişlerdir (Çağatay, 1973, s. 120–121). Yeni fethedilen topraklarda hızla nüfus tahriri yapılır, madenlerin durumu gözden geçirilir ve numuneler, kalite kontrolü için İstanbul’daki Tophane-i Amire’ye gönderilirdi.

hem de su kaynakları bakımından zengin olduğunu ifade etmektedir (Akın, 2019, s. 73; Solak, 2016, s. 283-294). Bu veriler, bölgenin doğal kaynaklar bakımından tarihsel önemini ve madencilik faaliyetlerinin coğrafi ile ekonomik temelini ortaya koymaktadır.

Osmanlılar zamanında maden bulmak için yapılan araştırmalar sonucunda yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları, rezervleri kalite itibarıyla üretime elverişli olmadıkları için işletmeye alınmamaktaydı. Dolayısıyla burada, klasik Osmanlı madencilik rejiminde, yeni bulunan bir maden ocağından numune alınarak o ocağın üretime elverişli olup olmadığına karar verilmesi hususunda gösterilen titizliğin son dönemlerde de devam ettirildiği anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT, 81/10.2.1; BOA, İ.MVL, 114/2744.7.1; ayrıca bkz. Tızlak, 1996, s. 705)

Günümüzde ise yapılmış olan araştırmalar ve teknolojinin ilerlemesi sayesinde, Osmanlı Devleti'nin maden kaynakları hakkında daha fazla bilgi sahibiyiz. İmparatorluğun özellikle Klasik döneminde, madencilik faaliyetleri oldukça gelişmişti ve önemli gelir kaynaklarından biri olarak görülüyordu. Osmanlı Devleti'nin büyük bir coğrafyaya yayılmış olması da maden kaynaklarının çeşitliliğini arttırmıştı.

II. Abdülhamid döneminde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki madenlerin işletilmesi konusunda yoğun çalışmalar yürütülmüştür. Van ve Hakkâri bölgesinde araştırma yapmak üzere gönderilen Maden Mühendisi Abdullah Kâzım Efendi'nin gerçekleştirdiği detaylı tetkikler sonucunda keşfedilen madenler ve bu madenlerin yerleri, hazırlanan raporda sunulmuştur (Kardaş, 2017, s. 9).

Tablo 2. Abdullah Kâzım Efendi'nin 1897 Tarihli Maden Raporunda Hakkâri Madenlerine

Madenin Cinsi	Madenin Bulunduğu Mevki
Linyit	Nordoş Nahiyesi'nin Şahmanis Karyesi civarında, Şahmanis Deresi nam mevki.
Linyit	Erçek Nahiyesi'nin Sivan Karyesi civarında Kızağan Dağı nam mevki.
Linyit	Erçek Nahiyesi'nin Ağça Çayı Karyesi civarında, Hakunkoğlu Serkis'in mahal-i Bicenecigi nam mevki.
Linyit	Hakkâri Sancağı'nın Nefs-i Elbak Kazası'nda, Erisan Karyesi civarında Mirabad nam mevki.
Demir	Bitlis Vilâyeti'nin Bitlis Kazası'na tâbi, Engesür Karyesi civarında Karkar nam mevki.
Neft	Bargiri Kazası'nın Beşparmak Karyesi civarında, Neft Deresi nam mevki.
Zırnık	Hakkâri Sancağı'nın Çölemerik Kazası'nda, Korans Karyesi civarında Maden Dağı nam mevki.
Kil	Hakkâri Sancağı'nın Elbak Kazası'nda, Ereğ Karyesi civarında Maden Dağı nam mevki.
Simli Kurşun	Gevaş Kazası'nın Atalan Karyesi civarında, Beryatağ nam mevki.
Simli Kurşun	Karçıkan Kazası'nın Vanik Karyesi civarında, Bolan Arkası nam mevki.
Simli Kurşun	Müküs Kazası'nın Müküs Kasabası ötesindeki, Kırmızıtepe nam mevki.
Mikâlî Demir	Müküs Kazası'nın Portonrek Karyesi civarında, Yıcran nam mevki.
Gümüş	Şatak Kazası'nın Görentaş Karyesi civarında, Samanlık nam mevki.
Kükürt	Hakkâri Sancağı'nın Çölemerik Kazası'nda, Berzen Karyesi civarında Kükürt Deresi nam mevki.
Gümüş	Hakkâri Sancağı'nın Şemdinan Kazası'nda, Soronos Karyesi civarında Geyri Köyler nam mevki.

Söz konusu çalışma, devletin madenlere yönelik politikasını ve titizliğini ortaya koyan önemli bir belgedir. Nitekim madenlerin bölge, köy ve mevki düzeyine kadar tespit edilmiş olması, bu alanda kapsamlı araştırmalar yürütüldüğünü göstermektedir. Rapora göre Erçek'te iki farklı noktada linyit, Müküs'te simli kurşun ve demir, Elbak'ta linyit ve kil, Çölemerik'te ise zırnık ile kükürt bulunmuştur. Ayrıca Şatak, Şemdinan, Bargiri, Bitlis, Gevaş, Karçıkan ve Nordoş gibi bölgelerde de birer maden kaydı yapılmıştır. Bu dağılım, Hakkâri ve çevresindeki madenlerin yalnızca tek bir merkezde yoğunlaşmadığını, aksine farklı sancak ve kazalara yayıldığını göstermektedir.

3.2. Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Hakkâri'de Zırnık Madeninin Çıkarıldığı Sahalar

Osmanlı Arşiv Belgelerinde, Hakkâri bölgesinde çıkarılan zırnık madenine dair kayıtlara sıklıkla rastlanmaktadır. Bu belgelere göre, söz konusu madenin iki farklı mağara ya da ocaktan çıkarıldığı belirtilmekle birlikte, bu ocakların tam konumu hakkında açık bir bilgiye yer verilmemiştir. Bununla birlikte, merkezle yapılan idarî yazışmalarda özellikle Tiyari bölgesinde gerçekleştirilen nüfus tahriri sırasında, bölgede kurşun, kükürt ve tebeşir madenlerinin yanı sıra zırnık madeninin de bulunduğu

belirtilmiştir. Belgelerde, Tiyyari'de bir tebeşir, iki kükürt, bir kurşun ve bir zırnık madeninin mevcut olduğunun yerel halk tarafından ifade edildiği kayıtlıdır (BOA, A.M.4/40.1.1).

Başka bir belgede, Sabri Paşa ve Anadolu Ordu-yı Hümayunu Defterdarı'nın katılımıyla hazırlanmış ve Sabri Paşa tarafından onaylanarak gönderilmiş olduğu, bölgede yapılan tahrirler çerçevesinde Hakkâri ve Tayyârî bölgelerinin nüfus tahririne ve re'âyânın cizye-i şer'iyyesinin toplanmasına başlanmış ve ilgili işlemlerin yürütüldüğü belirtilmektedir. Kayıt işlemleri için daha önce gönderilen iki bin adet cizye evrakının yetersizliği nedeniyle, bu defa bin beş yüz adet cizye evrakı hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra, söz konusu bölgelerdeki madenlerin durumuna dair bilgi sağlamak amacıyla, mevcut kurşun, zırnık, kükürt ve tebeşir madenlerinden her birinden iki örnek(numune) gönderilmesi emredilmiştir. Bu uygulama, Hakkâri ve çevresindeki madencilik faaliyetlerinin devlet tarafından titizlikle takip edildiğini göstermektedir (BOA, İ.MVL, 114/2744.8.1).

1266/1849 yılı Mart ayına ait zırnık madeni hasılat ve masarif defterlerinde ise, madene ilişkin çeşitli gider kalemleri arasında, "baş kaleden madene kadar barut nakliyesine verilen 150 kuruş" ibaresine yer verilmiştir. Bu ifade, madende barut kullanımının devam ettiğini ve nakliye işlemlerinin ayrıca bir gider kalemi olarak kayda geçtiğini gösteren önemli bir detaydır. Öte yandan, Abdülaziz Kardaş'ın "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Van'da Madencilik Çalışmaları" başlıklı makalesinde sunduğu verilerle birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu maden alanının günümüz haritalarında Başkale ile Hakkâri arasında yer alan Koyanıs (günümüzdeki adıyla Goyanıs-Akbulut) köyü civarında konumlandığı anlaşılmaktadır.

Şekil 1. XIX. Yüzyılın Başlarında Nasturi Yerleşim Bölgeleri ve Koyanıs (Goyanıs) Köyünün Konumu

Kaynak: TNA, F.O. 195/1985, No. 33/1; aktaran Emel Demir Görür, "Hakkâri Sancağı'nda Nasturi Olayları (1896-1897)", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt XXXIV, Sayı 2, 2019, s. 503, <https://doi.org/10.18513/egetid.661583>

19. yüzyılın başlarına ait yukarıdaki haritada gösterilen Thouma, Bervari, Dıza, Jelo, Bazd, Tiyyari ve Djoulamend (Çölemerik) bölgeleri, Nasturi nüfusunun yoğun olarak yaşadığı başlıca yerleşim alanları arasında yer almaktadır. Bu bölgeler içinde özellikle Dıza yakınında konumlanan Koyanıs köyü, yalnızca bir yerleşim yeri olmanın ötesinde, aynı dönemde işletildiği belgelerle tespit edilen maden ocaklarının bulunduğu stratejik bir saha olarak öne çıkmaktadır. Koyanıs'taki bu maden ocakları, Osmanlı yönetiminin taşra denetiminde Hakkâri ve çevresinde yürüttüğü maden işletmeciliğinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Bu durum, söz konusu yerleşimlerin yalnızca nüfus yoğunluğu bakımından değil, ekonomik ve stratejik açıdan da önemli olduğunu göstermektedir.

3.3. Bölgede Çıkarılan Madenlerin Kullanım Alanlarının Tespiti

Osmanlı Devleti'nde kurşun, askeri alanda top dökümünde ve sivil alanda çatı kaplamacılığında kullanılırken, bakır, sivil kullanım alanına sahip olmasının yanı sıra, askeri alanda da büyük bir önem taşımıştır. Özellikle tophanelerde, cephanelerde ve tersanelerde bakırın kullanımı, Devletin askeri gücünün ve üretkenliğinin artırılmasında kritik bir rol oynamıştır. Bu bağlamda,

bakırın Devletin izni olmaksızın dışarıya ihraç edilmesi yasaktı. Dışa ihraç edilip edilmeyeceği konusunda gerekli kararların mutlaka merkezi yönetim tarafından verilmesi gerekmektedir. Böylece, bakırın stratejik önemi göz önünde bulundurularak, Devletin ekonomik ve askeri çıkarları doğrultusunda etkin bir yönetim sağlanmış olmaktadır (Tızlak, 1996, s. 712).

Van beylerbeyine gönderilen bazı emir ve hükümler, bölgedeki madenlerin kullanım alanlarının tespitine olanak sağlamaktadır. Bu anlamda, 979/1571 tarihli mühimme defterinde yer alan bir hüküm şu şekildedir:

“Hakkâri hâkimi Zeynel Beg'e hüküm ki: Daha evvel Van beylerbeyi mektup gönderip Basra ihtiyacı olan kurşun madeninin fermanım gereği tedarik edildiği ayrıntılı bir şekilde malûmdur. Ancak Basra beylerbeyi hâlâ dergâh-ı mu'allâma mektup gönderip kendisine gemilerinin ihtiyacı ve levazım için iki bin kantar kurşun daha lâzım olduğunu arz etmektedir. Buyurdum ki: Van beylerbeyi ile haberleşip bin kantar kurşun tedarik edip behâsını (değerini) o câniblerde olan mukataalarından verdirip mahalli-i memura emredilen yere gönderilmesinde her türlü mesainin harcanmasını ve ne zaman gönderildiğini arz edesin” (Yücel, 1996, s. 111).

Bu hüküm, Osmanlı Devleti'nin askeri ve ticari ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla maden kaynaklarını nasıl organize ettiğini ve yönettiğini göstermektedir. Ayrıca, Padişah tarafından verilen emir, Devletin maden kaynaklarını kontrol etme ve tedarik zincirini yönetme yetkisini de göstermektedir. Van beylerbeyi ile haberleşilmesi ve gerekli miktarın temin edilip belirtilen yere gönderilmesi konusundaki talimat, madenlerin devlet otoritesi altında nasıl işletildiğinin ve askeri ihtiyaçların nasıl karşılandığı noktasında önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Ayrıca Osmanlı harp sanayisi için vazgeçilmez bir maden olan kurşunun, 1700'lü yılların başlarında da kullanımının sürdüğü anlaşılmaktadır. Kurşun madeni, özellikle Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir kaynak olarak değer kazanmış ve bu bağlamda stratejik bir öneme sahip olmuştur. Nitekim her yıl olağan olarak 1.000 kantar (yaklaşık 56,5 ton) düzeyinde kurşun üretilerek İstanbul'daki cephaneye teslim edilmiştir (Altunbay, 2010, s. 235). Bu durum, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetiminin maden politikaları aracılığıyla askeri ve ekonomik stratejilerini şekillendirdiğini de ortaya koymaktadır. Madenlerin kontrolü ve etkin bir şekilde kullanımı, askeri güç sağlanması ile birlikte, Devletin genel olarak güçlü kalmasının da önemli etkenlerinden biri olmuştur.

3.4. Maden Kalitesi, Miktarı ve Fiyat Belirleme Süreci

Osmanlı devlet yöneticileri, Anadolu veya Rumeli'deki herhangi bir bölgede maden bulunduğu haberini aldıklarında, derhal "çeşnisine bakılmak üzere" yeterli miktarda cevheri İstanbul'a ulaştırılırdı. Bu cevheri darphanede incelenerek; eğer işletilmesinin "büyük fayda" sağlayacağı anlaşılsa, madenin yakınındaki bir köyün vergilerden ve diğer yükümlülüklerden muaf tutularak "küreci" olarak kaydedilip, diğer madenlerden getirilen ustalar vasıtasıyla madenin işletilmesine başlanırdı (Refik, 1989, s. VIII).

Hakkâri bölgesinde çıkarılan madenler için de benzer bir prosedürün uygulandığı anlaşılmaktadır. Kurşun, zırnık ve kükürt madenlerinin verimliliğini ve işlenmeye elverişli olup olmadığını tespit etmek amacıyla alınan örnekler, İstanbul'daki darphaneye gönderilmiştir. Bundan sonraki süreç, darphanenin hazırlayacağı raporun padişaha sunulmasıyla şekillenmiş ve alınacak kararlar bu doğrultuda belirlenmiştir. Nitekim Hakkâri'den çıkarılan kurşun madeninin gümüşle karışık olduğu anlaşılmış, her iki cevherden alınan numuneler padişahın takdirine sunulmuştur (BOA, MVL, 114/2744.1.1).

İstanbul'dan gönderilen yanıtta, kurşun madeninin üç farklı türde üretilebildiği ve hazine için önemli bir gelir kaynağı olabileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, bölgedeki orman varlığı, madenin nakliye imkânları ve ticari potansiyeli gibi hususların değerlendirilmesi için yerel yetkililere sorular yöneltilmiş, bu konulara ilişkin iki ayrı mektup alınmıştır. Söz konusu mektuplarda, maden cevherinin oldukça değerli olduğu, ocak inşasının sürdüğü ve kazı faaliyetlerinin devam ettiği belirtilmiştir (BOA, MVL, 114/2744.1.2). Ayrıca Tobhane-i Amire müşirine yazılan bir mazbatada padişahın emri doğrultusunda, Hendesehane-i Amire'de basılarak Bab-ı Ali'ye gönderilen Hakkâri Eyaleti haritasının mazbatası, bu konuyla ilgili yazışma belgesiyle birlikte Padişah'a arz ve takdim edilip, haritalardan ihtiyaç kadarının toplanarak yetkililere gönderilmesi emredilmiştir (BOA, A.MKT, 44/19.1.1).

Yaklaşık bir ay süren çalışmaların ardından, fayda sağlanması durumunda madenin işletilmesine devam edileceği, aksi halde bir aylık masrafların kurşundan karşılanacağı belirtilmiştir. Sadece kurşun bile çıkarılsa hazineye büyük kazanç sağlanacağı ifade edilmiştir. Ancak elde edilen kurşunun İran'a satılacağı öngörülmüş ve bu gibi kıymetli malların başka yerlere satılması konusunda padişahın onayı beklenmiştir. Sonuç olarak, madenin işletilmesinin faydalı olacağı vurgulanmıştır.

Konu hakkında daha sonra Meclis-i Vâlâ'da yapılan mütalaa neticesinde, bahsi geçen madenden çıkarılacak gümüş ve altının bu tarafa yani İstanbul'a getirilmesi sırasında kurşunun naklinin zor ve masraflı olacağı açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca İran

tarafıyla yapılan alışverişte, herhangi bir engel veya dikkate alınacak bir sorun olmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle, istenilen şekilde bahsi geçen madenin üretiminde en yüksek gayretin gösterilmesinin büyük ehemmiyet arz ettiği belirtilmiştir. Hariciye Nezareti ile bu konuda yazışmalar yapılmış olup, Hakkâri Valisi ve mal müdürüne bu konuda gerekli emirlerin verilmesi uygun görülmüştür (BOA, MVL, 324/16.1.2).

Başka bir belgede, Hakkâri’de kurşun madeninin yanı sıra zırnık madeninin de büyük önem taşıdığı belirtilmektedir. Zırnık madeninin nadir bulunması, yıllık birkaç yüz kese akçe düzeyinde kayda değer bir gelir sağlaması ve ekonomik potansiyeli, dönemin yetkilileri tarafından özellikle vurgulanmıştır. Ancak, maden ocaklarının daha önce ustasız ve düzensiz biçimde işletilmiş olması nedeniyle bazı kısımlarının su bastığı ve bu durumun üretimi sekteye uğrattığı ifade edilmiştir. Bu sorunun giderilmesi için acil önlemlerin alınması istenmiştir. Bu doğrultuda, madenin eski ustabaşısı (serkar) olan Tahir Ağa 400 kuruş maaşla yeniden görevlendirilmiş ve yanına bir yardımcı tayin edilmiştir. Bununla birlikte, işlerin sağlıklı şekilde yürütülmesi için daha yetkin bir idareciye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş ve bu amaçla 1000 kuruş maaşla Salih Ağa müdür olarak atanmıştır. Ayrıca Salih Ağa’nın yönetiminde çalışmak üzere 250 kuruş maaşla bir kâtip, 60 kuruş maaşla bir demirci ve yine 60 kuruş maaşla bir zaptiye memuru görevlendirilmiştir (BOA, DH.İD, 15508/5). Bu görevlendirmeler, Salih Ağa ile serkar Tahir Ağa’nın başında bulunduğu ekibin 1849-1859 yılları arasında faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir.

Bunun yanı sıra, işçilere her kantar zırnık için ödenen 40 kuruşluk ücretin 50 kuruşa çıkarılması (BOA, MVL, 324/16.1.2), üretimin artırılmasına yönelik teşvik edici bir adım olmuştur. Böylece kalifiye eleman desteği ve ücret düzenlemeleriyle maden ocaklarında daha verimli bir işletme anlayışının hayata geçirilmesi amaçlanmıştır.

Hakkâri sancağında çıkarılan kurşun ve zırnık madenlerinin yanı sıra önemli miktarda kükürt madeni de çıkarılmaktaydı. 1570 yılında faal olan kükürt madeni Ocağının, 1852 yılına kadar aktif olduğu da anlaşılmaktadır. İran’a satılan kükürt, Tebriz’de beş-altı katı fiyata satılarak, oradan Hindistan ve Avrupa’ya ihraç edilmekteydi (Aydın, 2011, s. 19).

1 Mayıs 1846 tarihli bir arşiv belgesine göre, Hakkâri sancağı on beş kaza ve nahiyeden oluşan büyük bir sancak olup, bölgede iki kükürt madeni işletmesi bulunduğu kaydedilmiştir. Kükürt madenlerinden alınan numuneler incelenmiş ve madenlerin üç farklı türde kükürt ürettiği tespit edilmiştir. Buna göre, kükürt ocakları küçük, orta ve büyük olmak üzere farklı kalitede kükürt sağlamaktaydı. En kaliteli kükürt 800–1000 kuruş, orta kalitedeki kükürt 500–600 kuruş, düşük kalitedeki kükürt ise 200–300 kuruş fiyatla İran tüccarlarına satılmaktaydı. Yapılan incelemelerde, her 100 kıyyeden yaklaşık 98,5 kıyye saf kükürt elde edilebileceği belirtilmiştir (BOA, A-MKT, 81/10.2.1; BOA, İ-MVL, 114/2744.2.1).

Merkezle yapılan yazışmalarda, bölgedeki yerel tüccarların kükürt madenleriyle henüz ilgilenmediği, kükürt ticaretine ise ağırlıklı olarak İranlı tüccarların yöneldiği ifade edilmiştir. İranlılar dışında başka bir talibin bulunmadığı belirtilmiş ve çıkarılan zırnığın en kaliteli tür olan "varak" denilen bir zırnık türü olduğu vurgulanmıştır. Madenlerin durumu cerideye (resmi gazeteye) bildirilerek ilan edilmiştir. Bu madenlerden yılda 600 kantar zırnık ihraç edileceği, bunun yarısının varak türünde, yarısının ise sıradan zırnık olduğu belirtilmiştir. Bu satışlar yapıldığında, işçi ve memur maaşları dâhil olmak üzere yıllık 20.250 kuruş gelir elde edileceği ve bunun 486 kese akçeye denk geleceği anlaşılmıştır. Madenin oldukça fazla gelir getiren bir işletme olduğu da kaydedilmiştir (BOA, MVL, 324/16.1.2).

Ayrıca şu anda, madenin yıllık geliri bu miktar olarak tahmin edilmekte olup, gelecekte daha fazla kazanç elde edilmesi için çaba gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Şimdilik, belirtilen yetkililer tarafından (Hakkâri Valisi ve Mal Müdürü) madenin geçici olarak işletilmesi ve elde edilen gelirlerin ayrıntılı defterleriyle birlikte Maliye Hazinesi’ne gönderilmesi emredilmiştir.

Hazine-i Hassa Nezareti tarafından tasdik edilen iki nüsha belgenin, maden müdürü, başkâtibi ve maden azalarına imza karşılığında tebliğ edildiği ve belgede yer alan hükümler doğrultusunda gerekli idarî işlemlerin yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1269/1852 yılına tekabül eden on iki aylık dönemde, toplam altı yüz üç kantar on bir batman miktarında karışık Zırnık üretildiği kayıt altına alınmıştır. Aynı dönem içerisinde yapılan harcamalar ise toplamda on üç bin sekiz yüz seksen dokuz kuruş yirmi dokuz paraya ulaşmış olup, bu meblağ çeşitli memuriyet giderleri ile diğer masrafların karşılanmasında kullanılmıştır. Bahsi geçen harcamaların ayrıntılarının, her ay düzenli olarak tutulmakta olan masraf defterlerine işlendiği de ayrıca belirtilmiştir (BOA, HH.d, 15593). Aşağıda 1266/1849 yılına ait altı aylık süre zarfında İki ayrı zırnık madeninden elde edilen maden ve bu madenin işletilmesi dolayısıyla yapılan harcama kalemleri verilmiştir

Tablo 3. Hakkâri’de Çıkarılan ve Maliye Hazinesi’ne Gönderilen Madenin 1266/1849 Yılı Gelir-Gider Tablosu

9,5	Gelir Kalemi	Gider Kalemi	Toplam Gider
Mart	Atik ve Cedid Mağaradan Çıkarılan Zırnık Madeni	Çalışan Giderleri(Müdür, Serkar, Katib, Nazır, Ustabaşı, Zabtıyegan, Demirci, Hammal vb)	7.841 kuruş

	Çıkarılan Maden (zırnık) Miktarı: Batman 10, Kantar 34	Maden Ocağına Yapılan Masraflar (Kereste ücreti, kereste nakil ücreti, Kantar, Ravgan maşı, Çelik, Barut, Demir, Maden taşıyan arabaların tamir ve termim giderleri)	
Nisan	Atik ve Cedid Mağaradan Çıkartılan Zırnık Madeni	Çalışan Giderleri(Müdür, Serkar, Katib, Nazır, Ustabaşı, Zabtiyegan, Demirci, Hammal vb)	7.110 kuruş
	Çıkarılan Maden (zırnık) Miktarı: Batman: 25 Kantar: 14	Maden Ocağına Yapılan Masraflar (Kereste ücreti, kereste nakil ücreti, Kantar, Ravgan maşı, Çelik, Barut, Demir, Maden taşıyan arabaların tamir ve termim giderleri)	
Nisan ayında lüzumuna binaen farklı birtakım masraflarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar; Zırnık için yeni bir anbar ve bir oda ile birlikte kereste, küçük ağaç, tahta, esb(At), rençber şeklinde belirtilmiştir.			
Mayıs	Atik ve Cedid Mağaradan Çıkartılan zırnık Madeni	Çalışan Giderleri(Müdür, Serkar, Katib, Nazır, Ustabaşı, Zabtiyegan, Demirci, Hammal vb)	7.032 kuruş
	Çıkarılan Maden (zırnık) Miktarı: Batman: 10 Kantar: 34	Maden Ocağına Yapılan Masraflar (Kereste ücreti, kereste nakil ücreti, Kantar, Ravgan maşı, Çelik, Barut, Demir, Maden taşıyan arabaların tamir ve termim giderleri)	
Mayıs ayına ait toplam gelir 7.032 kuruş tutarındadır.			
Bu paranın;			
2405,5 kuruşu, adı geçen Mayıs ayına ait cetvelde yer almaktadır.			
4626 kuruşu ise geçmiş yıllardan kalan tahsilatın devamı olarak hesap pusulasına dâhil edilmiştir ve toplam miktar olarak yazılmıştır.			
Ağustos	Atik ve Cedid Mağaradan Çıkartılan Zırnık Madeni	Çalışan Giderleri(Müdür, Serkar, Katib, Nazır, Ustabaşı, Zabtiyegan, Demirci, Hammal vb)	6.402 kuruş
	Çıkarılan Maden (zırnık) Miktarı: Batman: 12 Kantar: 28	Maden Ocağına Yapılan Masraflar (Kereste ücreti, kereste nakil ücreti, Kantar, Ravgan maşı, Çelik, Barut, Demir, Maden taşıyan arabaların tamir ve termim giderleri)	
Eylül	Atik ve Cedid Mağaradan Çıkartılan Zırnık Madeni	Çalışan Giderleri(Müdür, Serkar, Katib, Nazır, Ustabaşı, Zabtiyegan, Demirci, Hammal vb)	10.300 kuruş
	Çıkarılan Maden (Zırnık) Miktarı: Batman: 3 Kantar: 19	Maden Ocağına Yapılan Masraflar (Kereste ücreti, kereste nakil ücreti, Kantar, Ravgan maşı, Çelik, Barut, Demir, Maden taşıyan arabaların tamir ve termim giderleri)	
Eylül ayı maden muhasebesi yapılırken, atik ve cedid mağaralardan üretilen Zırnık madeni olarak bahsedilmiştir. Burada harcama kalemlerinde de bazı farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.			
Kasım	Atik ve Cedid Mağaradan Çıkartılan Zırnık Madeni	Çalışan Giderleri(Müdür, Serkar, Katib, Nazır, Ustabaşı, Zabtiyegan, Demirci, Hammal vb)	7.288 kuruş
	Çıkarılan Maden (Zırnık) Miktarı: Batman: 12 Kantar: 27	Maden Ocağına Yapılan Masraflar (Kereste ücreti, kereste nakil ücreti, Kantar, Ravgan maşı, Çelik, Barut, Demir, Maden taşıyan arabaların tamir ve termim giderleri)	
Nota: Burada toplamları verilen harcama giderleri Zırnık madeninin gelirinden harcanmış ve ödenmiştir.			

Kaynak: (BOA, HH.d, 15591; BOA, HH.d, 15592; BOA, HH.d, 15593; BOA, HH.d, 15594; BOA, HH.d, 15600; BOA, HH.d, 155898; BOA, HH.d, 15587; BOA, HH.d, 15588; BOA, HH.d, 15899; BOA, HH.D, 15900; BOA, HH.d, 16101; BOA, HH.d, 16102)

Burada sunulan aylık bazda verilen istatistikler ve harcama kalemlerinin sabit olmadığı, aksine ay ay ve dönem dönem bazı değişiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, yağmurlu mevsimlerde zırnık madeninin çıkarıldığı mağaralar ve ocaklarda su sızmaları meydana gelmiş ve bu durum, ek tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, muşamba alımı gibi ekstra masraflara ihtiyaç duyulmuştur. Bunun dışında, atik mağara ve cedid mağara gibi farklı iki ocakta maden çıkarılmasından dolayı, balta ve rugan maşı gibi farklı malzemelere de gereksinim duyulmuştur

Tablo 4. Hakkâri Bölgesinde İki Farklı Sahadan Çıkarılan Zırnık Madenine Ait Aylık ve 6 Aylık Gider Kalemleri

Gider Kalemi	Aylık Ücret (Kuruş)	6 Aylık Ücret (Kuruş)	Aylık Miktar (Ölçü birimi bazında)
Zırnıkçı ustası ücreti	160	1.920	
Zırnıkçı kalfası ücreti	80	960	
Amele (işçi) ücreti (lağımçı, rençber vb.)	160	1.920	
Odun alımı	106,67	1.280	
Yemeklik (yağ, un, tuz vs.)	120	1.440	
Alet edevat tamiri	6,67	80	
Sakacı (su taşıma) ücretleri	13,33	160	
Kazgancı (Kazan yapanlar) ödemesi	6,67	80	
Hasır ve çul alımı	6,67	80	
Nakliye (madenin taşınması)	13,33	160	
Dört adet balta fiyatı		40	
Demir			30 kıyye
Barut			40 kıyye
Çelik			2 kıyye
Revgan			60 kıyye
Toplam	673,34 kuruş	8.120	132 kıyye

Kaynak: (BOA, HH.d, 15900; BOA, HH.d, 16101; BOA, HH.d, 16102; BOA, HH.d, 15591; BOA, HH.d, 15592; BOA, HH.d, 155898; BOA, HH.d, 15587; BOA, HH.d, 15588; BOA, HH.d, 15899; BOA, HH.d, 15593; BOA, HH.d, 15594; BOA, HH.d, 15600)

Bu kalemlerin bazıları doğrudan üretime, bazıları ise üretimi destekleyici lojistik ve hizmet giderlerine yöneliktir.

Dikkat çeken bir diğer husus, zırnık ocaklarında ustabaşı veya usta statüsünde çalışan Rumların varlığıdır. Belgelerde, “Maden-i mezkûrda bulunan Rum ustalarının yevmiyeleri ile tayinat bahalarının miktarı” başlığı altında bu ustalara ait detaylı gider kalemlerine ayrıca yer verilmiştir. Söz konusu maden ocağında müdür olarak görev yapan Süleyman Efendi’nin 1000 kuruş, ustabaşı olarak çalışan Kiraki’nin ise 750 kuruş maaş aldığı belirtilmektedir (BOA, HH.d, 15593).

Tablo 5. 1268/1851 Yılı Mart Ayı Rum Ustalarının Zırnık Madeni Yevmiye, Tayinat ve Maaş Miktarları (BOA, MVL, 324.16; BOA, HH.d, 15593)

Maaş (guruş)	Neferan (kişi)	Kusur (guruş)	Görev/Unvan	Nan (ekmek)	Erez (bulgur vb.)	Revgan (yağ)	Guşt (et)
750	1	750	Ustabaşı	248 kıyye × 42 para → 260 guruş 16 para	36 kıyye × 70 para → 260 guruş 16 para	12 kıyye × 200 para → 61 guruş 35 para	57 kıyye × 60 para → 86 guruş 32 para
1020	4	8,5	Ustagan	—	—	—	—
180	2	3	Rençberan (Zırnık tefrik edenler)	—	—	—	—
Ara Toplam: 452,5 guruş Cem’an Yekûn: 2402 guruş 20 para							

Yukarıdaki Tablo 5, 1268/1851 yılı Mart ayında Rum ustalarına ödenen maaşlar ile iâşe kalemlerini ve bunların toplam değerlerini belgeye göre göstermektedir. Bu ödemeler, özellikle Hakkâri’de çıkarılan Zırnık madeninde yürütülen çalışmalar kapsamında gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar tablo, işçilere dağıtılan nan, erez, revgan ve guşt miktarlarını ve bunların belgede kayıtlı maliyetlerini net olarak aktarsa da, matematiksel olarak yapılan hesaplamalar bazı farklar ortaya koymaktadır. Aşağıdaki tabloda aynı iâşe kalemleri, kıyye ve para birimleri üzerinden hesaplanarak toplam bedelleri yeniden hesaplanmış ve belge rakamlarıyla karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, belge kayıtları ile matematiksel hesaplamalar arasındaki uyumsuzlukları ve olası yuvarlama veya ek masraf farklarını daha açık şekilde görmemizi sağlamaktadır.

Tablo 6. Rum Ustalarının Zırnık Madeni Tayinat Hesaplaması

Mal	Kıyye	Fi (para)	Belge Bahası
Nan	248	42	260 guruş 16 para (doğru)
Erez	36	70	260 guruş 16 para (toplam 63 guruş)
Revgan	12	200	61 guruş 35 para (toplam 60 guruş)

Guş	57	60	86 guruş 32 para (toplam 85 guruş 20 para)
Ara Toplam: 468,36 guruş			

*Hesaplamalarda 40 para 1 kuruş ve 1 kıyye 1,282 kg olarak alınmıştır.

Bu veriler belgede “Rum ustaları” başlığı altında sunulduğu için, çalışanların tamamının Rum olduğu anlaşılmaktadır. Sayıları yedi olarak verilen bu kişilerin, yevmiyelerinin yanı sıra devletten tayinat da aldıkları anlaşılmaktadır. Burada özellikle Rum ustaların, Osmanlı döneminde Fatih Sultan Mehmet’ten itibaren barut ve ateşli silah üretimiyle bağlantılı maden işletmeciliğinde başvurulan temel işçi gruplarından biri olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim imparatorluk genelinde, hem Müslüman hem de gayrimüslim madenciler —özellikle Rum ve Ermeniler— sultana bağlı tebaa olarak kabul edilmekteydi. Bu madenciler, ilk yerleştikleri maden kasabalarından başka bölgelere taşınamaz; ağır iş yüklerine karşılık oldukça düşük ücret alırlardı. Bununla birlikte, güvenliklerinin en yüksek derecedeki yerel yöneticiler tarafından sağlanması gibi bazı ayrıcalıklara da sahip olurlardı (Erler & Ünlü, 2017, s. 187).

3.1. Maden İdaresi

Osmanlı sınırları dâhilinde madenlerin çıkarılması, işlenmesi ve elde edilen hasılatın doğrudan devlet hazinesine (cânbi mirî raci) ait olduğu hususu özellikle vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Hakkâri sancağı sınırları içerisinde yer alan eski ve yeni mağaralardan elde edilen zırnık miktarı ile söz konusu faaliyetlere ilişkin yapılan harcamaların toplamını gösteren bir belge, ilgili makamlardan gelen emirler doğrultusunda Zırnık maden-i hümayununda düzenlenmiş ve Hazine-i Hassa Nezareti tarafından da tasdik edilmiştir (BOA, İ-MVL, 114/2744.8.1).

Tanzimat öncesi dönemde maden bölgelerinin işletilmesi ya özel kişilerce ya da devlet eliyle yürütülmekteydi. Bir maden bölgesi, iltizam yoluyla veya doğrudan atanan emin ve nazırlar tarafından da işletilebilmekteydi. Tanzimat döneminde ise Osmanlı Devleti bazı düzenlemeler yaparak madenlerin yönetimini Maliye Nezareti’ne devretmiş ve 1842’de, madenlerin verimli bir şekilde işletilmesini sağlamak amacıyla Ma’âdin-i Hümayûn Meclisi’ni kurmuştur. Daha sonraki dönemlerde değişen şartlara binaen, maden işletme hukuku ile ilgili olarak 1861, 1869, 1887 ve 1906 Maden Nizamnameleri uygulamaya konulmuştur. Osmanlı Devleti’nde madencilik, zamanla sayısı büyüklü küçüklü 100’e yaklaşan maden ocaklarıyla önemli bir sektör haline gelmiştir (Özdağ, 2014, s. 465). Bu maden ocakları, ülkenin farklı bölgelerinde faaliyet göstermiş ve devletin ekonomik ve askerî gücüne büyük katkı sağlamıştır.

Bu genel çerçevenin Hakkâri bölgesine yansımaları ise özellikle XIX. yüzyıl arşiv belgelerinde açıkça görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin Hakkâri bölgesindeki maden kaynaklarından yararlanması, Kanûnî Sultan Süleyman dönemine (1520–1566) kadar uzanmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti’nin bölgedeki hâkimiyetinin bu ilk dönemlerinde, bölgede çıkartılan madenin yönetimine ya da çıkarılmasına ilişkin arşiv belgelerinde detaylı verilere ulaşılmamıştır. Muhtemelen bu dönemde maden doğrudan Hakkâri Beyi’nin yönetiminde ve yerel halkın ya da Bey’e yakın kişilerin gayreti ile çıkarılmaktaydı. Bu durum, maden ile ilgili belgelerin daha çok XIX. yüzyıla ait olmasıyla da teyit edilebilmektedir.

Bu doğrultuda, Hakkâri sancağında bulunan zırnık madenine ilişkin olarak Hoce Bogos tarafından 1265/1848 yılında sunulan arzuhal önemli bir belge olarak karşımıza çıkmaktadır. Arzuhalde, Van sancağına bağlı Hakkâri nahiyesindeki zırnık madeninin iki yüz yılı aşkın bir süre boyunca metruk ve muattal durumda kaldığı ifade edilmektedir (BOA, MVL, 75/68.1). Bu kayıt, IV. Murat döneminden (1623–1640) Tanzimat dönemi (1839–1876) sultanı Abdülmecid devrine kadar Hakkâri zırnık madeninin işletilmesinde bir duraklama yaşandığını göstermektedir. Nitekim 1828–29 Osmanlı-Rus muharebelerinin başlaması üzerine Hakkâri Kalesi ile zırnık madeni ve Hoşap Kalesi’nin muhafazası, Salih Paşa tarafından Hakkâri Beyi Nuri Bey’e verilmiş; bu vesileyle zırnık madeni de adı geçen beyin kontrolüne geçerek üretim yapmaya başlamıştır (BOA, HAT, 810/37204.1).

1852 tarihli Maliye Nezareti raporuna göre, Hakkâri’den çıkarılan madenin gelirinin üçte biri madeni işletenlere ayrılırken, geri kalan üçte ikisi Nurullah Bey’in kontrolüne verilmiştir. Ancak maden ocağı, su baskını nedeniyle değerinin altında, düşük bir fiyata satılmak zorunda kalmıştır; bu nedenle madenin ihale yoluyla işletilmesi veya başkalarına devri mümkün görünmemektedir (BOA, MVL, 324/16.1.2). Raporda ayrıca, Dârüssaâde’nin uygun göreceği bir kişiye maden işletme yetkisinin verilebileceği önerilmiş ve madeni işletenlere ödenen 40 kuruşluk ücretin artırılması fikri tartışılmıştır. Ancak Hakkâri’ye bir memur atanmasının güç olacağı ve atanacak kişinin yüksek maaş talep edeceği belirtilmiştir. Bu çerçevede, maden işletme yetkisinin Hakkâri Valisi İzzet Paşa’ya verilmesi ve Hakkâri Mal Müdürü Mustafa Efendi’nin ona yardımcı olarak atanmasının en uygun çözüm olduğu kaydedilmiştir (BOA, MVL, 324/16.1.2).

Tarihsel süreçte, bu madenlerin Osmanlı–İran–Kaçar sınır bölgesindeki rekabetin temel konularından biri olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti, sınırları içerisindeki tüm madenlerin kontrolünü tam olarak eline almış ve bu madenlerden özellikle silah sanayisinde kullanılmak üzere faydalanmıştır. Hakkâri bölgesinden çıkartılan zırnık, kurşun kükürt ve tebeşir

madenlerinden zırnık madenine ayrı bir önem atfedildiği anlaşılmaktadır. Özellikle çıkarılan zırnık madenin her ülke için aranan kıymette olması ve madenin bulunduğu Hakkâri'nin Osmanlı–İran sınır bölgesinde yer alması, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ortalarına kadar burada hâkimiyet kurmasını zorlaştırmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise yalnızca Osmanlı–İran rekabeti değil, Rusya'nın da bölgeye yönelik tarihî emellerinden ötürü müdahalelerde bulunması, durumu çok daha karmaşık bir hâle getirmiştir. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti, bölgede hem siyaseten etkili olmayı hem de teknik eleman yetersizliğine rağmen madenlerden azami ölçüde faydalanmayı hedeflemiştir.

4. Sonuç

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin Hakkâri bölgesindeki idari ve ekonomik politikalarını, özellikle madenler ve kaleler ekseninde, Safevî ve Kaçar gibi sınır komşularıyla olan ilişkiler bağlamında bütüncül bir perspektifle incelemiştir. Bulgular, Hakkâri'nin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırında yalnızca coğrafi bir uzantı değil, stratejik kaynakları ve jeopolitik önemiyle sürekli bir mücadele alanı olduğunu göstermektedir. Kanuni dönemi, Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini sağlamlaştırdığı ve yerel beyliklerle ilişkilerini pragmatik bir yaklaşımla şekillendirdiği kritik bir evre olmuştur.

Hakkâri sancağı, coğrafi ve stratejik açıdan büyük öneme sahip olup, Kanuni döneminde Osmanlı, bölgedeki otoritesini yerel beyliklere dayalı esnek bir yönetim modeliyle pekiştirmiştir. Bu dönemde madenler ve kaleler, yalnızca ekonomik kaynaklar değil, aynı zamanda sınır güvenliği ve kontrolünün temel unsurları olarak işlev görmüştür. Rum ve Ermeni ustaların özellikle barut ve ateşli silah üretimiyle bağlantılı madenlerde çalışması, Osmanlı'nın stratejik önceliklerini ve madenlerin askeri önemini ortaya koymaktadır. Hakkâri Mirlerine verilen “Hâkimlik” ve “Hükümet” statüleri, yerel beylerin sadakatini kazanmak ve sınır güvenliğini doğrudan yönetim yerine yerel güçler aracılığıyla sağlamak amacı taşımıştır. Ancak yerel mirlerin madenler ve kaleler üzerindeki hak iddiaları, merkezi politikalar için sürekli potansiyel çatışma alanları yaratmıştır. Hoşab, Çölemerik, Başkale ve Pizan kaleleri, yalnızca savunma yapıları olmanın ötesinde, Osmanlı-Safevî güç dengesinin sembolü konumundaydı ve sürekli el değiştirmeleri, bölgedeki istikrarı tehdit eden gerilimi ortaya koymaktadır.

Hakkâri madenleri—özellikle zırnık ve kükürt—barut üretiminde kritik öneme sahip olup, Osmanlı'nın hem kendi sanayisini güçlendirme hem de rakiplerinin bu kaynaklara erişimini engelleme stratejisinin merkezindeydi. Bölgedeki ekonomik faaliyetlerin askeri stratejiyle sıkı bir şekilde bağlantılı olması, maden işletmeciliğinin yalnızca gelir kaynağı değil, aynı zamanda sınır güvenliğini güçlendiren bir araç olduğunu göstermektedir. Belgeler, madenlerin işletilmesinde yaşanan su baskınları, düşük fiyatlar ve memur atama güçlükleri gibi sorunların, merkezi yönetimin müdahalesini zorunlu kıldığını ortaya koymaktadır.

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı, Hakkâri'deki yönetimini merkeziyetçi bir yapıya kavuşturmuş; Maliye Nezareti ve Ma'âdin-i Hümayûn Meclisi aracılığıyla madenlerin kontrolü ve gelirlerinin düzenlenmesini sağlamıştır. Bu değişim, bölgedeki merkezi otoritenin güçlenmesine ve yerel beylerin yetkilerinin sınırlandırılmasına yol açmıştır. Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in kaleler ve madenler üzerindeki hak iddiaları sona erdirilmiş, bölge doğrudan merkezi denetim altına alınmıştır. Bu geçiş, Osmanlı'nın artık yalnızca askeri güçle değil, merkezileşmiş idari ve ekonomik mekanizmalarla da sınır güvenliğini sağlamaya çalıştığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Hakkâri'nin Kanuni dönemi ve sonrasındaki tarihi, Osmanlı'nın sınır bölgelerinde esnek yönetimden merkeziyetçi yapıya geçişini, dış tehditler ve iç dinamikler karşısında verdiği mücadeleyi ve yerel ittifakları nasıl yönettiğini ortaya koymaktadır. Bölgenin zengin maden kaynakları ve stratejik kaleleri, bu evrimin temel itici güçleri olmuş; Hakkâri, Osmanlı'nın sınır güvenliğini ve jeopolitik stratejilerini anlamak için kritik bir vaka olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

I- Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD): 85/3.

İrade Dahiliye (İ.DH): 1482/62, 1482/63.

Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT): 44/19, 81/10, 114/82.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT): 810/37204, 794/36840, 801/37091, 810/37207, 810/37204.G.2, 810/37204.G.3.

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM): 52/1338.

Meclis-i Vâlâ Riyâset-i Celîle Evrakı (İ.MVL): 114/1744.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL): 324/16, 324/9.

Hariciye Dairesi Defterleri (HH.d): 15900, 16101, 16102, 15591, 155898, 15587, 15588, 15899, 15593, 15594, 15600, 15592.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR-SYS): 81/22.

II- Telif ve Tetkik Eserler

Akın, İ. (2019). *Hakkâri Beyliği (1130-1849)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alıklılıç, D. (2010). *Hakkâri tarihi* (M. Top, Ed.). Hakkâri Valiliği Yayını.

Altunbay, M. (2010). *Osmanlı döneminde bir maden işletmesinin tarihi süreci: Sidrekapsi* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Âşıkpaşazâde. (1949). *Tevârîh-i Âl-i Osman* (N. Atsız, Ed.). Türkiye Yayınevi.

Ateş, S. (2013a). The Kurdish frontier and Ottoman-Qajar relations. S. Ateş (Ed.), *Ottoman-Iranian borderlands: Making a boundary, 1843-1914* (ss. xx-xx). Cambridge University Press.

Ateş, S. (2013b). *The Kurdish frontier and Ottoman-Qajar relations*. Stanford University Press.

Ay, T. (2015). *Tanzimat'ın Hakkâri'de uygulanması* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, Ö. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Bağdat yolu güzergâhında madencilik* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Azap, E. Y. (2024). *1820-1823 Osmanlı-İran savaşı* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Azimli, D. (2010). Safevi-Osmanlı ilişkilerinde Doğu Anadolu meselesi (Ekonomik yönden). *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 121-134.

Başar, F. (1997). *Osmanlı eyalet tevcihatı*. Türk Tarih Kurumu.

Balkan, A., ve diğ. (1982). *Zırnık üretimi literatür derlemesi*. Ocak.

Batmaz, E. Ş. (1996). Osmanlı Devleti'nde kale teşkilatına genel bir bakış. *OTAM*, 7, 317-329.

Belli, O. (2014, 14-16 Kasım). *Hakkâri'de bulunan Hubuşkiyalı prenslerin kabartmalı dikili taşları* [Bildiri]. Tarihte Hakkâri Sempozyumu, Ankara, Türkiye.

Çağatay, N. (1951). *Osmanlı İmparatorluğunda maden işletme hukuku*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Dede, Z. (2019). XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti tarafından Safevîlere karşı alınan bir tedbir: İbrişim yasağı. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 45-60.

Demir Görür, E. (2019). Hakkâri Sancağı'nda Nasturi olayları (1896-1897). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34(2), 475-506. <https://doi.org/10.18513/etgid.661583>

Dinlen, İ. (Ed.). (2023a). *Dünyada ve Türkiye'de çinko*. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Fizibilite Etütleri Daire Başkanlığı.

Dinlen, İ. (Ed.). (2023b). *Dünyada ve Türkiye'de kurşun*. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Fizibilite Etütleri Daire Başkanlığı.

Emecen, F. M. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600)* (6. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Erler, M. Y., & Ünlü, M. (2017). Refugees in the basin of the Canik mines: Greek Orthodox from mining to agriculture (1790-1884). E. Eldem, S. Laiou, & V. Kechriotis (Ed.), *The economic and social development of the port-cities of the Southern Black Sea Coast and hinterland, late 18th - beginning of the 20th century* (ss. 183-221). European Fund.

Evliya Çelebi. (t.y.). *Seyahatname* (C. 4) (R. Dankoff, S. A. Kahraman, & Y. Dağlı, Ed.). Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, S. (2001). Kale. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 24). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hasan, N. A. *İmârat Hakkâri fi el-'Ahd el-'Osmânî 1514-1849: Dirâse Târîhiyye Vesâikiyye*, Duhok: Dâr Spîrêz, 2017.

Gábor, Á. (2017). *Osmanlı'da ateşli silahlar ve askeri devrim tartışmaları* (K. Sakul, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Gençbay, B. (Ed.). (2023). *Dünyada ve Türkiye'de kurşun*. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Fizibilite Etütleri Daire Başkanlığı.
- Gencer, F. (2010a). *Merkezîyetçi idari düzenlemeler bağlamında Bedirhan Bey olayı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gencer, F. (2010b). Van Muhafızı Derviş Paşa isyanı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29, 47-63.
- Gencer, F. (2015). 19. yüzyılın başlarında Hakkâri Sancağına dair bazı tespitler. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 8(23).
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1973). *Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi üçüncü cilt, ikinci kısım eki, Osmanlı İran savaşı, Çaldıran Meydan Muharebesi 1514*.
- Hakan, S. (2011). *Osmanlı arşiv belgelerinde Kürtler ve Kürt direnişleri* (2. bs.). Doz Yayıncılık.
- Hakan, S. (2020). *Osmanlı modernleşmesi ve yerel yönetimler: Van örneği (1847-1915)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Halaçoğlu, Y. (1995). XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı. *Türk Tarih Kurumu*.
- İnalcık, H., & Quataert, D. (Ed.). (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi: Cilt 1, 1300-1600* (H. Berktaş, Çev.). Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H., & Renda, G. (Ed.). (2009). *Osmanlı uygarlığı*. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kaplan, Y. (2015, 17-19 Ekim). *Pinyanış hükümeti* [Bildiri]. Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu, Hakkâri, Türkiye.
- Kaplan, Y. (2022). *Jîyana Mîr İmadedîn Hekarî: Ya siyâsî û edebî û belgeyeke nû derbarê aqibeta wî* [The life of Mir Imadeddin Hakkari: Political, literary, and a new document on his fate]. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 25-45.
- Kardaş, A. (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Van'da madencilik çalışmaları (1900-1980)*. Gazi Kitabevi.
- Kaygusuz, Z. (t.y.). *10 numaralı mühimme defteri'nin (1-178) transkripsiyon ve değerlendirmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, O. (1999). Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar üzerine bazı tespitler. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 10, 85-99.
- Kılıç, O. (2001). Van eyaletine bağlı sancaklar ve idari statüleri (1558-1740). *Osmanlı Araştırmaları*, 21, 49-63.
- Kılıç, S. (Ed.). (2006). *VAN 2006 kültür ve turizm envanteri I: Tarihsel değerler*.
- Kunt, M. (1978). *Sancaktan eyalete: 1550-1650 arasında Osmanlı ümeran ve il idaresi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Murphey, R. (2001). Kasrîşîrin antlaşması. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 80-82). TDV Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa. (1979). *Netayicü'l-vukat: Kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi* (C. I-II) (N. Çağatay, Ed.). Türk Tarih Kurumu.
- Oğur, Ö. (2023). *Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Hakkâri tarih, toplum ve kültür*. İlahiyat Yayınları.
- Orhankazı, S. (2023). XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı sınır muhafazasında Kars Kalesi. *OTAM*, 54, 15-35.
- Özdağ, A. (2014). Osmanlı bakır işletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870). *Turkish Studies*, 9(7), 113-135.
- Özgen, Ö. (2016). *Hakkâri vilayetinin sosyo-iktisadi ve siyasi yapısı (1923-1960)* [Doktora tezi, Uşak Üniversitesi]. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, Ş., & Direk, Y. S. (2017). Van eğitim yapılarından biri; Başkale/Pizan Hüsrev Paşa Medresesi. *The Journal of Social Sciences Institute*.
- Refik, A. (1989). *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri (967-1200)* (2. bs.). Enderun Kitapevi.
- Semerci, F. (2008). *Mardin kireçtaşının yapı taşı olarak araştırılması* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Sevgen, N. (1982). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk beylikleri: Osmanlı belgeleri ile Kürt Türkleri tarihi* (Ş. K. Seferoğlu & H. K. Türközü, Ed.). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Şerefhan. (1971). *Şerefname-Kürd tarihi* (M. E. Bozarslan, Çev.). Ant Yayınları.
- Solak, M. (t.y.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburg sınır bölgesinde barut üretim politikası (1567-1574)*. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4(6).
- Soyluer, S. (2024). *Osmanlı silah sanayii'nde modernleşme çabaları (1839-1876)* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1998). *Dîvân-ı Hümayûn sicilleri dizisi: V, 7 numaralı mühimme defteri (975-976 / 1567-1569)*.
- Tatar, S. (2019). *48 numaralı mühimme defteri'nin (H.990-991 / M.1582-1583) transkripsiyon ve değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tızlak, F. (1996). XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı maden yatakları. *Belleten*, 60(229), 155-174.
- Tızlak, F. (2016). Van Gölü'nde vapur işletme teşebbüsleri (1879-1907). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 186-467.
- Turan, Ş. (1963). XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı (H. 1041/M1631-1632 tarihli bir idari taksimat

defteri). *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*.

Uluerler, S. (2012). Osmanlı – İran siyasi ilişkilerinde İran şehzadesi Abbas Mirza'nın rolü (1800-1833). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 29-43.

Uluerler, S. (2015). Osmanlı-İran sınır tespiti tartışmalarında Kotur'un yeri (1849-1852). *Turkish Studies*, 10(5), 123-142.

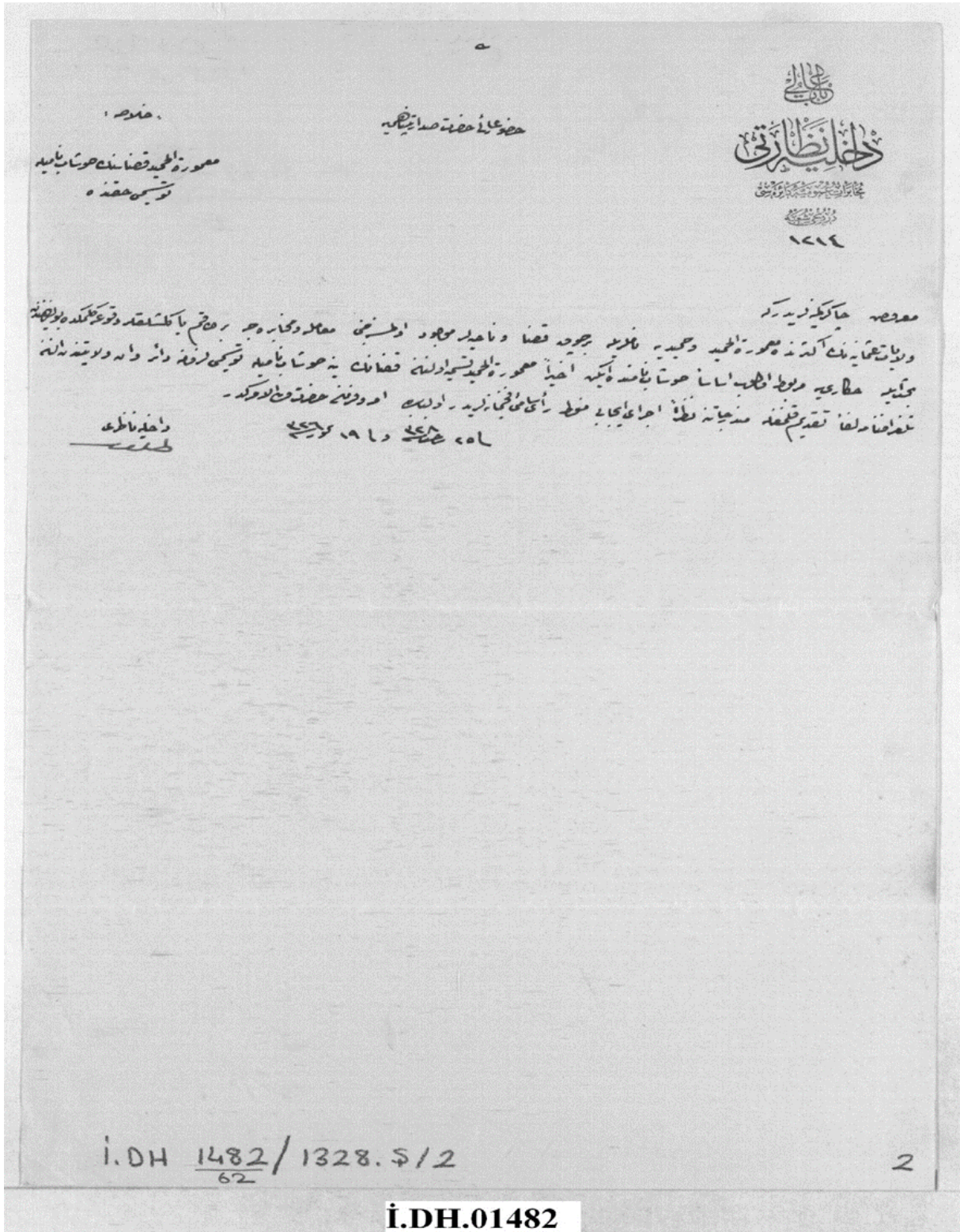
Yüce, O. (2007). *59 numaralı mühimme defteri'nin özetli transkripsiyonu ve değerlendirmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yücel, K. K. (1996). *18 numaralı mühime defteri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

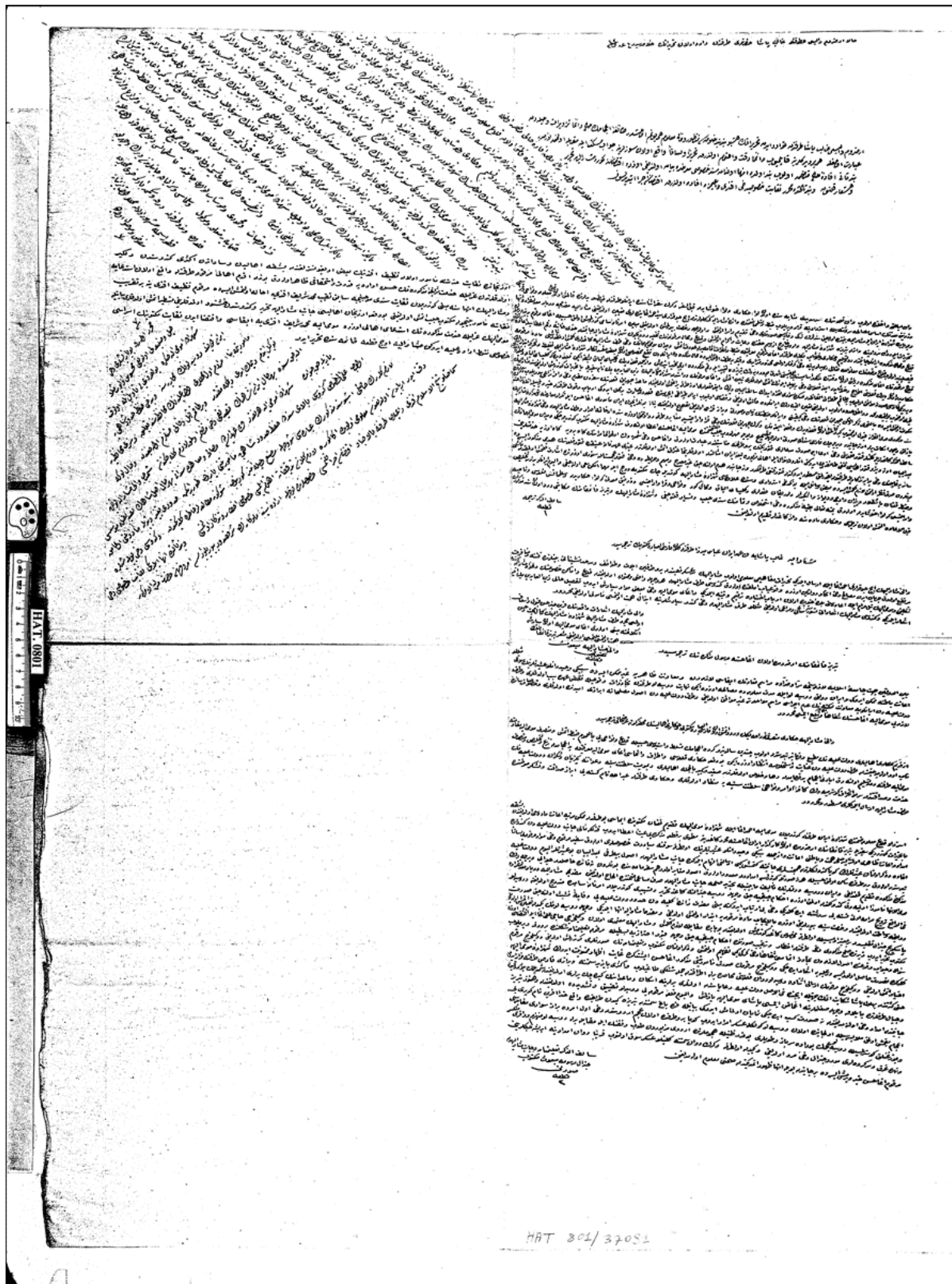
Zirek, K. (2023). *Sınır kapılarının Hakkâri şehri üzerindeki sosyoekonomik etkileri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hakkâri Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Ekler:

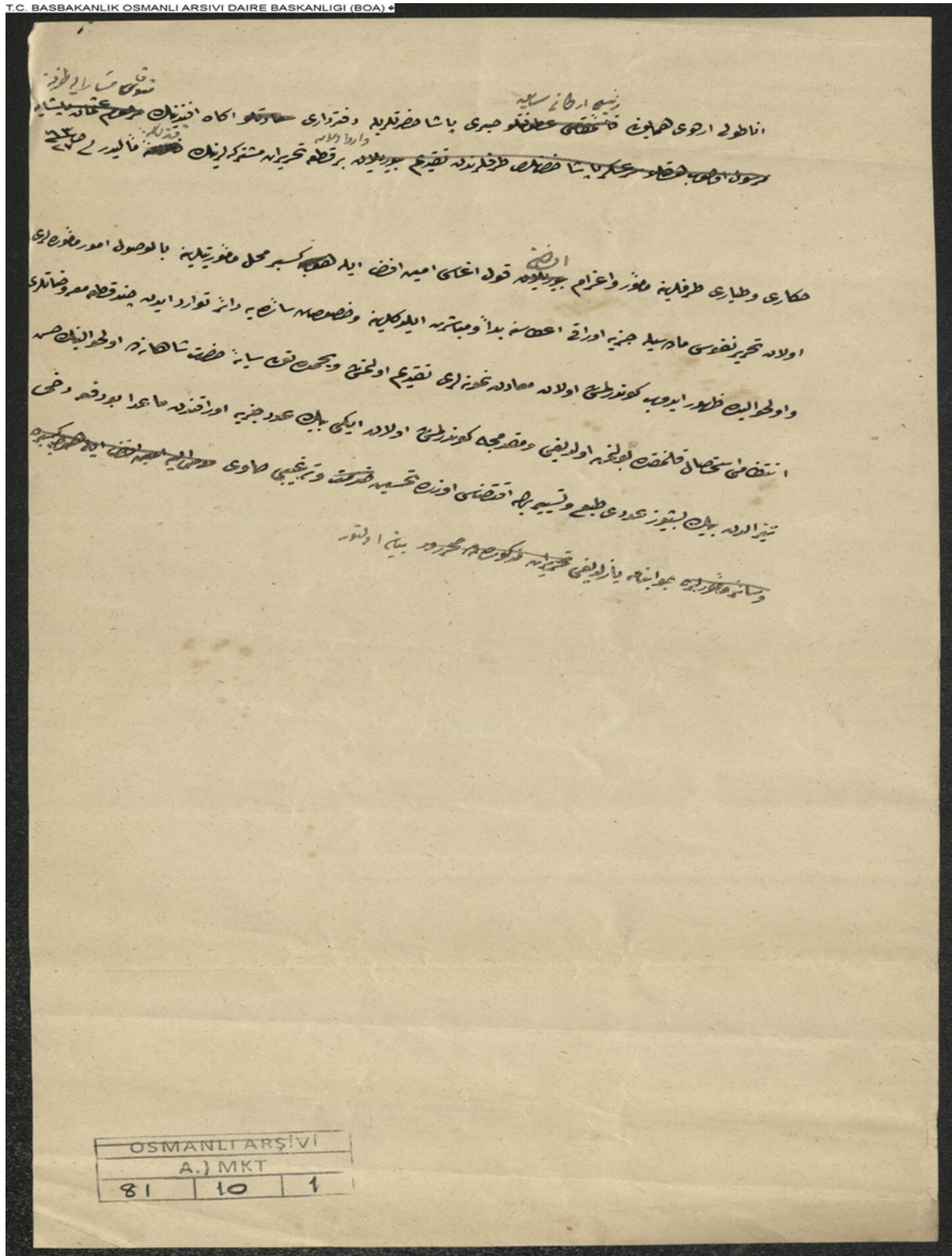
EK 1. Erzurum Valisi Bekir Sami tarafından hazırlanan bu raporda, Hakkâri'ye bağlı olan ve daha önce Hoşab olarak bilinen kaza adının "Mamuretil-Hamid" olarak değiştirilmesi, ardından ise tekrar "Hoşab" adının kullanılması yönünde bir düzenleme yapılması gerektiği belirtilmektedir. BOA, İ.DH. 01482/62. Tarih: 12 Temmuz 1326 (Miladi 1 Temmuz 1908).

EK 2. Van vilayetinin Hakkâri ve Hoşab kazalarındaki kaleler, köyler ve madenlerle ilgili olarak, İranlılar tarafından sefer öncesinde ve sırasında ele geçirilen yerleri konu alan ve Erzurum Valisi Çalib Paşa tarafından bildirilen yazışmaların bir suretidir. BOA, HAT. 801/37091. Tarih: 1246 (Miladi 1829).

EK 3. Merhum Sabri Paşa (Anadolu Ordu-yu Hümayunu eski Erkan-ı Harbiye Reisi) ile Hazine-dar Agâh Efendi arasında yapılan ortak yazışmanın özetidir. BOA, İ.DH. 01482/62. Tarih: 27 Cemaziyelevvel 1263 (Miladi 9 Kasım 1847).

A.}MKT.00081.00010.001